

Abstract

RhetoricaScandinavica, ISBN 1397-0534

No 58, 2011, pp 57–78

Publisher: Retorikförlaget AB

Authors Audun Kjus, Inês Espås Bartolo, Anne Eriksen, Ellen Krefting, Lise Camilla Ruud, Anne Birgitte Rønning, Jon Vidar Sigurdsson and Kristoffer Vadum, University of Oslo.

Title “Authority and example” [Autoritet og eksempel].

Abstract In this paper we examine how cultural authority is unfolded when examples are being used. What it means to hold authority – to speak words of power, to be heard and followed – will differ from situation to situation. We assume that the active and productive stock of established examples of any a society or genre, are cultural sources to authority. But how do you benefit from them? How do you step forth as their rightful owner? In this paper we discuss three very different utterances, partly by examining the situations for each of them and partly by considering their immediate historical contexts. The utterances are taken from different historical periods and they represent different genres and forms of expressions. More significant in this study are the different ways in which they put authority into play.

Keywords example, cultural authority, King Sverre, Sverres saga, mercure galant, Princess of Clèves.

Inês Espås Bartolo er stipendiat i fransk litteratur, Universitetet i Oslo (UiO).

Anne Eriksen er professor i kulturhistorie, UiO.

Audun Kjus er ph.d. i kulturhistorie og førstekonservator ved Norsk Folkemuseum.

Ellen Krefting er dr.art. i idéhistorie og forsker ved UiO.

Lise Camilla Ruud er stipendiat i kulturhistorie, UiO.

Anne Birgitte Rønning er førsteamanuensis i allmen litteraturvitenskap, UiO.

Jón Viðar Sigurðsson er professor i middelalderhistorie, UiO.

Kristoffer Vadum er stipendiat i middelalderhistorie, UiO

Audun Kjus, Inês Espås Bartolo, Anne Eriksen, Ellen Krefting, Lise Camilla Ruud, Anne Birgitte Rønning, Jon Viðar Sigurðsson og Kristoffer Vadum:

Autoritet og eksempel

Denne artikkelen er resultat av et analytisk eksperiment. Utgangspunktet er et tverrfaglig forskningsprosjekt om eksempelbruk og eksempelrasjonalitet i ulike kunnskapstradisjoner og over et tidsspenn fra middelalderen til i dag. I artikkelen utvikler vi noen av prosjektets teoretiske perspektiv gjennom dypdykk i materiale fra tre ulike delprosjekter. Vårt sentrale anliggende er å undersøke hvordan kulturell autoritet foldes ut når eksempler tas i bruk. Hva det innebærer å ha autoritet – å bli lyttet til, å kunne gi ytringer makt – varierer etter situasjonen. Vi antar at en genres eller et samfunns virksomme repertoar av etablerte eksempler er kulturelle kilder til autoritet. Men hvordan dra nytte av eksemplene? Hvordan fremstå som deres rettmessige eier?

I artikkelen diskuterer vi tre svært forskjellige ytringer, dels ved å gå inn i den konkrete situasjonen for hver av dem, dels ved å trekke inn den umiddelbare historiske konteksten. Vårt første tilfelle, kong Sverres tale etter slaget ved Fimreite, kan sies å illustrere middelalderens *exemplum*-tradisjon. Tilfelle nummer to, et moralsk dilemma som ble presentert i det tidligmoderne tidsskriftet *le Mercure galant*, kan like tydelig sees som ledd i den eksemplaritetens krise som mange teoretikere mener at inntraff i renessansen.¹ Begge disse ytringene er tekstlige og narrative. Tilfelle nummer tre, en maursluker i det naturhistoriske museet i

1 Se f.eks. François Rigolot, "The Renaissance Crisis of Exemplarity," *Journal of the History of Ideas* (59/4 1998): 557-563.

Madrid, er en eksemplarisk *gjenstand*. Våre tre tilfeller kommer fra ulike historiske perioder og representerer ulike genre og uttrykksformer. Mer interessant enn disse ytre forskjellene er det likevel at de tre tilfellene setter autoritet i spill på ganske forskjellige måter.

Eksemplets funksjoner har variert ned gjennom historien og innenfor ulike kunnskapsfelt. Eksemplet kan forstås både som illustrasjon, argument, analyse, bevis og forbilde. Et grunnleggende prinsipp er likevel at noe konkret, avgrenset og spesifikt brukes til å støtte utsagn av mer generell karakter. Slik binder eksemplet sammen abstrakt og konkret, kjent og ukjent, helhet og del, norm og praksis, fortid og nåtid. Eksempler kan brukes både til å skape eller opprettholde kulturell avstand og til å inkludere folk i et fellesskap. På den ene side hører eksempelbruken til en lærd elitetradisjon, basert bl.a. på kjennskap til aktuelle forbilder og kompetanse til å tyde referanser og forstå intertekstualitet. I slik sammenheng har eksempelbruken tjent som middel til å skape og opprettholde sosiale og kulturelle ulikheter og skiller. På den annen side har eksempler også vært flittig brukt i pedagogisk og religiøs sammenheng overfor barn og allmue, og altså – stikk motsatt – vært vurdert som et verktøy for lettfattelig og effektiv formidling.

Forskning på eksempelbruk og eksempelteori bygger på den klassiske retorikken. I særlig grad har man beskjeftiget seg med middelalderens exemplum-fortellinger. Som genrebetegnelse viser exemplum til korte, ofte én-episodiske fortellinger med moralsk og didaktisk innhold, som i middelalderen gjerne ble brukt i prekener og annen religiøs sammenheng. Innenfor middelalderens relativt stabile verdensforståelse var repertoaret av bibelske eksempelfortellinger avgrenset, og eksemplene var viktige byggesteiner i kommunikasjonen, både i form av tekst og bilder. I tidlig moderne tid ble de bibelske eksempelfortellingene supplert både med fabler og andre fortellinger hentet fra antikke kilder, og etter hvert også med nyskapt eksempelfunksjoner.

To litteraturhistoriske studier har stor betydning for vårt arbeid: John D. Lyons' *Exemplum. The Rhetoric of Example in Early Modern France and Italy* (1989) og Larry Scanlons *Narrative, Authority, and Power. The Medieval Exemplum and the Chaucerian Tradition* (1994). Lyons' materiale er tidlig moderne fransk og italiensk litteratur og filosofi, fra Machiavelli til Madame de Lafayette. Analysene viser hvordan eksemplet ikke er noen enkel og entydig retorisk figur, og at det nettopp er som en vakkende struktur, mellom det unike og det allmenne, det repeterbare og det gåtefulle, mening og meningsoverskudd, at det kunne brukes til en utprøving av en ny type individbasert kunnskap på 1500- og 1600-tallet. Scanlons fokus er politisk og ideologisk, og han studerer hvordan Chaucers *Canterbury tales* og oppfølgere i engelsk fortellertradisjon bruker exemplumtradisjonen til å forskyve, eller "appropriere" den kulturelle autoriteten fra kirkens latinkultur til en ny verdslig litteratur på folkespråket. Lyons eksempelbegrep er bredere enn Scanlons, og mens Scanlon tydelig forsøker å vise hvordan eksempelbruk er knyttet til maktmotstand og maktutøvelse, er Lyons' ståsted mer tvetydig. På den ene siden slår han fast at eksemplet er den mest ideologiske av alle figurer: I eksemplet presenteres våre fore-

stillinger om verden som naturlige og uproblematiske. På den annen side problematiserer Lyons nettopp denne oppfatningen. Eksemplet er ikke mer manipulerende enn andre argumentasjonsformer, snarere tvert imot: Idet eksemplet avslører seg som retorisk figur, mister det evnen til å tilsløre og forføre.

I denne artikkelen er vi inspirert av både Scanlon og Lyons, men vi er mindre opptatt av eksemplets logikk og epistemologiske virkemåte enn av dets funksjon. Vi forlater ikke den retoriske analysen, men fokuserer på situasjonen som eksempelbruken og eksempelproduksjonen springer ut av. Den retoriske situasjonen forstår vi bredt som den historiske konteksten for eksempelbruken, med dens politiske, idémessige eller kulturelle aspekter, og spørsmålene vi stiller er: Hva er det i denne situasjonen som gjør eksemplet nødvendig? Hvem er det som bruker eksempler? Under hvilke betingelser og med hvilke formål skapes og sirkulerer de? Dette innebærer at spørsmål om kulturell autoritet kommer til å stå sentralt.

Som utgangspunkt har vi Scanlons definisjon av exemplumgenren som *a narrative enactment of cultural authority*.² Denne definisjonen fremhever kommunikasjonsrelasjonen snarere enn innholdet i fortellingene. Gjennom forståelsen av *enactment*, dvs. *utøvelse*, *foreskrivning* eller *fremføring* av kulturell autoritet, viser den at dette ikke er noe som er naturlig gitt og stabilt. Scanlon får frem at bruken av eksempler kan forstås som et institusjonaliserende vekselspill der elementer i anerkjente eierskapsforhold og verdensanskuelser allerede i noen grad borger for kunnskapen som eksemplene skal bære, samtidig som de samme eierskapsforholdene og verdensanskuelsene dannes nettopp ved eksempelbruken. Scanlon knytter altså bruken av exemplum til det å vinne, befeste eller utfordre hegemoni. Etter vår mening er dette også et godt utgangspunkt for å forstå eksempelbrukens seiglivethet og mangfold i vestlig kultur og historie.

I det følgende vil vi undersøke tre ulike historiske tilfeller som viser hvordan kulturell autoritet kommer til uttrykk, forhandles eller settes på spill. Tilfellene presenteres i kronologisk rekkefølge, men vår hensikt er ikke å si noe om eksempelbrukens historiske utvikling. I alle de tre tilfellene er det samspillet mellom formidlingen av kunnskap og utøvelsen av kulturell autoritet som skal undersøkes.

Sverre i Davids kappe

Først skal vi se hvordan Sverre Sigurdsson utfordrer kirkens eksempelautoritet ved å rive til seg en annen kappe enn erkebiskopen i Nidaros ville tilkjenne ham. Vi trer inn i *Sverres saga* like etter at birkebeinerne har beseiret Magnus Erlingsson i slaget ved Fimreite i 1184. Teksten vi tar for oss, er en tale som Sverre angivelig skal ha holdt til beboerne i Bergen. På dette tidspunktet fremsto Sverre som seierherre i de blodige maktkampene som hadde rast de siste 50 årene, og talen markerer og feirer

2 Larry Scanlon, *Narrative, Authority and Power: The Medieval Exemplum and the Chaucerian Tradition* (Cambridge: CUP, 1994), 34. At eksemplet har med autoritet å gjøre er imidlertid ikke en ny oppdagelse Scanlon gjør. Allerede Quintillian kommenterte eksemplet som en måte "å bringe en fremmed autoritet inn i saken på" (Q.V.11.36 – sitert i Øivind Andersen, *I retorikkens hage* (Oslo: Universitetsforlaget, 1995), 152).

dette vendepunktet.³

Selv om seieren ved Fimreite var et vendepunkt i maktkampen på 1100-tallet, var birkebeinernes posisjon på ingen måte trygg. Opprørsflokker videreførte motstanden utover i det neste århundret, og ikke minst hadde Sverre sikret seg formidabel ideologisk motstand ved å utfordre kirken. Både talens retorikk og andre samtidige kilder viser at toneangivende kretser tok Sverre til eksempel på noe helt annet enn Guds stedfortreder på jorden, og det er antagelig som svar på slik ideologisk skittkasting at Sverre i talen repliserer med å sette horn på motstanderne sine.

Den engelske historikeren William of Newburgh, som trolig døde i 1198, skriver om krigen mellom Sverre og Magnus Erlingsson. Han plasserer klart og tydelig Magnus på Guds side og Sverre på djevelens. Han skriver at Sverre vant slaget ved Fimreite fordi han fikk en trollkjerring til å be djevelen om å la havet åpne seg og svelge den riktige kongens flåte. Det virker rimelig at William av Newburghs fortolkning av konflikten er knyttet til erkebiskop Øystein Erlendsson av Nidaros sin forståelse av den. Forbindelsen kan til og med ha vært ganske direkte, for erkebiskopen oppholdt seg tre år i landflyktighet i Nord-England (frem til sommeren 1183) da birkebeinerne hadde tatt kontroll over Nidaros. Kong Magnus sitt fall ved Fimreite må ha vært svært ergerlig for erkebiskopen, som 20 år tidligere hadde salvet og kronet Magnus til konge ved Norges første kongekroning og pekt ham ut som rikets eneste rettmessige hersker og den fremste forsvarer for fred og rettferdighet. Magnus var bare forbundet til kongehuset gjennom moren, og etter de tradisjonelle arvereglene hadde han derfor ikke rett til å bli konge. Kroningen ga ham en annen legitimitet, knyttet til kirkens visjoner om å virkeliggjøre et kristent kongedømme. Med tiden inngikk Sverre og erkebiskop Øystein et slags pragmatisk samarbeid, men Sverre fortsatte å komme i konflikt med kirken, og han døde som en bannlyst mann.

Dette var altså opphavet til det norske kongehuset som fra 1220-tallet konsoliderte et grep om makten. Både Sverres saga som sådan og den talen vi går inn på her, viser at for dette kongehuset holdt det ikke å vinne Norge på slagmarken. De var også nødt til å vinne en ideologisk rett til å herske over landet.

Noe av det Sverre gjør i denne talen, er å lansere en alternativ forklaring til hvorfor han vant den overraskende seieren ved Fimreite. Denne forklaringen forankrer han i en kosmologi og en verdenshistorie. Verdenshistorien fremstiller han ved å nevne en rekke med eksempler, som han hevder at alle handler om hvordan hovmodige fyrster har gjort opprør mot Guds plan, og om hvordan Gud har refset dem og styrtet dem i avmakt. Fyrstene han nevner, er Lucifer, Adam, Faraos og Saul. Sverre forutsetter at publikum kjenner de aktuelle fortellingene godt nok til å

3 Teksten er publisert i Þorleifur Hauksson, red, *Sverris saga: Íslenzk fornrit XXX* (Reykjavík, 2007), 152-154. For oversikt over den politiske situasjonen i Norge i denne perioden se for eksempel Knut Helle, *Under kirke og kongemakt: 1130-1350: Aschehougs Norgeshistorie III* (Oslo: Aschehoug, 1995). Sverre Bagge, *From gang leader to the lord's anointed: kingship in Sverris saga and Hákonar saga Hákonarsonar, The Viking Collection*; vol. 8 (Odense: Odense University Press, 1996). Claus Krag, *Sverre: Norges største middelalderkonge* (Oslo: Aschehoug 2005).

kjenne igjen det temaet som han hevder går gjennom dem. Det er rimelig å tenke seg at han her støtter seg til en prekentradisjon for å trekke nettopp dette temaet ut av nettopp disse bibelhistoriene. Når verdens historie har kommet frem til kong Saul, gjør Sverre et kjempesprang. Han begynner å fortelle om sin egen konflikt med Erling Skakke, men på en slik måte at det er tydelig at han mener Erling Skakke er en fortsettelse av rekken Lucifer, Adam, Farao og Saul. Erlings hovmod viser seg i at han ga seg selv jarlsnavn og sønnen kongenavn uten å ha rett til det. Deretter begynte Erling å oppsøke og utrydde de ekte kongssønnene, Sverres slektninger og brødre. Når Erling fremstilles på denne måten, som en som leter etter den ekte kongesønnen og henger og hugger rettmessige arvinger, da spøker en av bibelhistoriens store skurkekonger i bakgrunnen: kong Herodes og hans blodige jakt på Jesusbarnet. Men Sverre staver ikke denne parallellen ut. Han sier ikke rett frem at den skal trekkes. Det gjør han heller ikke med den viktigste parallellen i talen, den som det er hans mål at vi fremfor alt skal trekke: parallellen mellom ham selv og kong David. Til gjengjeld gjør han mye for at denne parallellen skal skinne gjennom.

Sverre åpner talen med å ta *salmeskaldens* ord i sin egen munn, og salmeskalden er ingen andre enn kong David. Ordene som siteres, viser til hvordan Saul forfulgte David i mange år for å drepe ham, mot Guds vilje.⁴ Budskapet i salmen er at den som setter sin lit til Gud, ikke trenger å frykte mennesker, men at forfølgerne ikke vil unnslipe. Guds vrede vil knuse dem. Forfølgelsen av Sverres rette kongeslekt og hatet og krigen mot Sverre selv skal stå som en parallell til Sauls lange og urettferdige forfølgelse av David. Det at Sverre likevel vinner, mot alle odds, fordi Gud har valgt ham ut som sitt redskap, skal være en parallell til hvordan Gud hadde valgt ut David til sitt redskap. Her vil Sverre forsøke å vende et av motpartens argumenter til sin egen favør. Sverre kom ikke fra aristokratiske kår, og birkebeinerne hans var i begynnelsen fattigfolk og tilnavnet som ble satt på dem, skulle merke dem som uverdige. Men da Gud ville refse de hovmodige og urettferdige, valgte han, for å gjøre budskapet ekstra tydelig, ”en liten og lav mann fra utskjærene.” David kom heller ikke fra aristokratiske kår, men da han bare var en liten gutt, lot Gud ham felle kjempen Goliat.

Ett av Sverrerettens ideologiske problemer var at Sverre på veien til makten hadde tatt livet av en kronet og salvet konge. Dette nevnes ikke direkte i denne talen, men det parallellen mellom Sverre og David framfor alt gir en løsning til, er dette problemet. For David tok også, på et vis, livet av en salvet konge da mennene hans til slutt overvant Saul.

Parallellen mellom Sverre og David blir ikke markert tidligere i sagaen, men det er tydelig at den har fulgt Sverredynastiet videre, for den blir tatt opp igjen i *Kongespeilet* fra midten av 1200-tallet. Parallellen kan trekkes nettopp på dette stedet med seierherrens autoritet. Guds inngrep på slagmarken gir Sverre et sted å snakke fra som ikke tidligere var tilgjengelig for ham. Nå når han har vunnet, åpnes det en situasjon der Sverre kan vise til hvordan Guds plan på jorden er blitt realisert.

Sverre bruker fortellingen om Saul og David til å fordele roller i sin egen samtid.

4 Salme 56 i moderne norsk Bibelutgave.

Hvis parallellen skal legges til grunn, hvis en skal tenke seg at den samme fortellingen nok en gang har utspilt seg på jorden, da må den salvede kongen som likevel ikke er Guds utvalgte, være Magnus. Guds redskap, som ble reist opp fra ydmyke kår, og som ble brukt til å refse de hovmodige og urettferdige, det må være Sverre. Men det talen likevel ikke gjør, er å påstå disse parallellene på en helt uttalt og helt eksplisitt måte. Det avgjørende stedet i fremstillingen er tomt. Fremstillingen hopper fra eksempelkilden, bibelhistorien om Saul og David, til eksempel målet, konflikten mellom Magnus og Sverre. Den avgjørende uttolkingen og uttydningen overlates til publikum. Men selv om parallelliteten mellom eksempelkilde og eksempel mål bare antydes, så innebærer denne antydningen en fortolkning av begge fortellingene: En oppfordres til å se fortellingen om Sverre som om den var fortellingen om David. Samtidig oppfordres en til å se fortellingen om David som om den var fortellingen om Sverre.

Denne antydende måten å bruke eksemplet på gir flere virkninger. Det hovmodige ved Sverres argumentasjon dempes ned når han ikke sier: ”Se, jeg er David”, men heller prøver å fremstå som David. Enda viktigere er det at publikum engasjeres i eksemplet når de er nødt til å anstrenge seg litt med å få mening ut av det. De må prøve å huske hva de har lært, både om Saul og David og om de andre eksemplene som nevnes. De må prøve ut hvordan denne kunnskapen passer med de mer aktuelle spørsmålene: Hvem var Magnus, og hvem er Sverre? En annen virkning som det er verdt å merke seg, er at en eksempelbasert fortolkning av historien som gjøres antydningssvis mer enn den er eksplisitt gjennomført, er vanskeligere å begynne å kritisere. Forskjellene mellom fortellingen om David og fortellingen om Sverre trer ikke så tydelig frem, og det blir vanskeligere å bruke dem for å oppløse parallellen. I Bibelen står det for eksempel at Saul tok sitt eget liv da krigerne til David var i ferd med å overmanne ham. Magnus ble regelrett drept i slaget ved Fimreite. Den antydningssvis og underkommuniserte parallellføringen i talen vil ha oss til å akseptere at dette er det samme, og slik innebærer eksempelbruken også en fortolkning av fortellingen om David og Saul. Med en mer eksplisitt parallellføring ville det bli enklere å gripe fatt i slike forskjeller og la dem danne utgangspunkt for kritikk.

I fremstillingen av Sverredynastiets legitimitet bygger Sverres saga på flere prinsipper, som igjen representerer ulike former for kunnskap. Én ting er at han blir tatt til konge, først av birkebeinerne og siden på Øretinget. Dette var nok nødvendige skritt på veien til kongeverdighet, men sagaen behandler dette mer som formaliteter og legger ikke videre vekt på det i behandlingen av Sverres legitimitet. Viktigere er det at Sverre skriver seg inn i kongehusets genealogi ved å hevde at han er uektefødt sønn av Sigurd Munn, sønn av Harald Gille, sønn av Magnus Berrføtt, sønn av Olav Kyrre etc. Det kongelige opphavet ble på det sterkeste betvilt av Sverres motstandere, mens han selv hevdet at moren hans hadde skriftet om det for en av paven kardinaler i Roma. Sverre hevdet altså at han befant seg i kongehusets direkte mannslinje, i motsetning til Magnus Erlingsson. Genealogien var viktig, og man var for så vidt vant med at den ikke alltid var lett å verifisere. Men gjennomgangstemaet i Sverres saga er at han er valgt ut av Gud til å bli Norges konge. Det gir seg utslag i at han har profetiske drømmer og vinner mirakuløse seire på slagmarken mot over-

mektige motstandere. Det gir seg også utslag i at han er i besittelse av de kristne dydene som ifølge Augustin (og mange fulgte Augustin) var skillet mellom en rettferdig konge og en tyrann, dyder som ydmykhet, måtehold og visdom. Sverres saga gjør et stort nummer ut av ydmykhet som en dyd også for konger, noe som var heller uvanlig i kongeideologien i Norge tidligere. Talen vi ser på her, spissformulerer både Guds pekefinger og genealogien i Sverres legitimeringsgrunnlag og setter de to prinsippene i relasjon til hverandre på en måte som gir en nøkkel til lesningen av sagaen. Parallellen mellom fortellingen om David og fortellingen om Sverre bringer de to prinsippene sammen på en slik måte at Guds kall og Sverres lystring blir styrrende. Sverres krav om å tilhøre kongeslekten veves inn i fortellingen om hvordan Saul forfulgte David. Spørsmålet om denne genealogien er pålitelig, blir mindre fremtredende i rekken av store spørsmål den presenteres sammen med. Genealogien underordnes kosmologien.

Larry Scanlon beskriver kulturell autoritet som noe som ikke kan være gitt en gang for alle, men som makten kontinuerlig må hige etter og prøve å realisere. Uttrykkene for autoritet er symbolske og kulturelle, og kampen for hegemoni, for rettmessig herredømme, vil nødvendigvis ha en kulturell dimensjon. For å skrive en historie som trekker leserne med i den rette fortolkningen av historien, som motiverer til å velge den rette siden i konfliktene, må det spilles på autoritet som allerede er anerkjent, som befinner seg på brettet. Sverres tale trekker på flere kilder til autoritet: Bibelen og bibelhistoriens autoritet, prekenstradisjonens autoritet, kongerekkenes autoritet, seierherrens autoritet. Fortellingen om David som Guds utvalgte yndling, den evige konge, den dydige konge, binder sammen disse sjiktene av autoritet og er derfor et slags navn for den kulturelle autoriteten som sagaen fremstiller.

Eksempelbruken i talen virker syntetiserende og ordnende på måter som er vidt-rekkende. Både motstandernes beste argumenter og talens publikum inkluderes i fortellingen, som til å begynne med handler om hele verdens historie, men som munner ut i en advarsel til publikum der og da. De lave kårene Sverre kom fra, trenger ikke forstås som diskvalifiserende til kongemakten, men som nettopp det som fikk Gud til å velge ham som et redskap for å tukte de hovmodige og urettferdige. Seieren ved Fimreite bør ikke forstås som et diabolsk inngrep i historien, men som Guds avgjørende innlegg i debatten om hvem som skulle være konge i Norge. Og de som lytter til denne talen, men som enda ikke aksepterer at Sverre er utpekt som Norges konge, de kan ikke vente seg noen annen skjebne enn Lucifer, Adam, Faraos og Saul. De vil styrtes fra hovmod til avmakt, og de har tre dager på å forlate byen.

Lek og moral i 1600-tallets ukeblader

Eksempelbruken i kong Sverres tale står på sett og vis innenfor middelalderens exemplum-tradisisjon, der det forutsettes at eksempelkildens og eksempelbrukerens autoritet gjensidig skal støtte hverandre. En rekke studier har vist hvordan denne exemplum-tradisjonen ble satt under press i løpet av renessansen, blant annet fordi den var knyttet til en relativt avgrenset elitekultur med felles kunnskap og tekstlig

referansebakgrunn.⁵ I sin bok viser John D. Lyons hvordan forfattere fra midten av 1400-tallet til slutten av 1600-tallet problematiserte den tekstlige autoriteten som gjorde at moralsk forbilledlighet kunne gjenskapes og gjøres relevant på tvers av tid og rom. Men at exemplum ble problematisert, innebar ikke at eksempelbruk og eksempellogikk forsvant eller ble mindre relevant. Som vi skal se i det følgende, tjente eksempler ulike sosiale og kulturelle funksjoner også ved overgangen til moderne tid, ikke minst i moralske og pedagogiske sammenhenger.

Vi skal nå se hvordan eksempellogikken kunne danne grunnlag for en helt ny kommunikativ strategi i den moderne offentlighetens aller tidligste fase. Vi flytter altså blikket fra det politiske feltet i Norge på 1200-tallet til en gryende, sekulær skriftoffentlighet i Frankrike på slutten av 1600-tallet, der leken og privatsfærens hverdagslige, trivielle temaer sto i sentrum. Tidsskriftet *Le Mercure galant*, som ble publisert fra 1670-tallet, er vår neste kilde; her ble både eksempler og dilemmaer fra intimsfæren brukt for å engasjere nye lesergrupper. Vi skal se hvordan tidsskriftet med en tilsynelatende uskyldig litterær lek maktet å skape debatt omkring tidens *bienséance* (sømmelighet). Ved hjelp av såkalte ”historier fra virkeligheten” – om følelser og sosiale konvensjoner, kjærlighet og ekteskap – åpnet det nye mediet for refleksjon omkring de rådende moralske normene gyldighet og relevans, deres autoritet og hegemoni.

Le Mercure galant ble utgitt månedlig i Paris fra 1670-tallet, og kan regnes som et av de aller første allmennkulturelle tidsskriftene i Europa. Den romerske budbringerguden Merkur figurerte hyppig i titler på nyhetspublikasjoner på 1600-tallet. Når betegnelsen *galant* ble tilføyd, henviste det til et spesifikt sett av idealer for omgang og konversasjon mellom kvinner og menn innenfor den mondene kulturen i samtiden, som kretset rundt et delvis estetisk, delvis etisk mål om ”å behage” den andre.⁶ I tillegg til å rapportere på ”galant” vis om nyheter fra fronten, fra eneveldets politiske administrasjon og hofflivet, ble *Le Mercure galant* kanskje det første forum for offentlig debatt mellom privatpersoner om alt fra musikk, litt-

- 5 Se blant annet François Rigolot, ”The Renaissance Crisis of Exemplarity” og Karlheinz Stierle, ”Three Moments in the Crisis of Exemplarity; Boccaccio-Petrarch, Montaigne, and Cervantes” i *Journal of the History of Ideas*, nr. 4 1998, i tillegg til John D. Lyons, *Exemplum. The Rhetoric of Example in Early Modern France and Italy*, Princeton, PUP, 1989.
- 6 For galanteriets plass i den franske 1600-tallskulturen, se Delphine Denis, *Le parnasse galant: Institution d'une catégorie littéraire au XVIIe siècle* (Paris: Champion, 2001), Alain Viala, *La France galante* (Paris: PUF, 2008) og Alain Viala, ”Les signes galants. A historical re-evaluation of Galanterie”, *Yale French Studies* 92 (1997). Blant de viktigste studiene av *Le Mercure galant*, utover oppslagene i de franske pressehistoriene til hhv Eugène Hatin, *Histoire politique et littéraire de la presse en France* (Paris, 1859), Claude Bellanger (red.) *Histoire générale de la presse française: vol 1* (Paris: PUF, 1969) og Jean Sgard (red.), *Dictionnaire des Journaux 1600-1789* (Oxford: SVEC, 1991) er Monique Vincents monografi *Le Mercure galant. Présentation de la première revue féminine d'information et de culture 1672-1710* (Paris: Champion, 2005), samt arbeidene til Joan DeJean om litteratur, offentlighet og mote i Frankrike på 1600-tallet: Joan DeJean, *Ancients againts Moderns: Culture Wars and the Making of a Fin de Siècle* (Chicago: UCP, 1997). Se også Ellen Krefting, ”Blikk for virkelighet. Eksempler og kasus som kommunikative former i *Le Mercure galant* (1672)” i *Tidsskrift for kulturforskning*, nr. 2 2010 (Oslo, Novus forlag).

eratur og mote til spørsmål om ærlighet, kjærlighet og barneoppdragelse. Tidsskriftets lange levetid vitner om suksess, også kommersielt, etter tidens målestokk. Redaktøren Donneau de Visé greide å gjøre både politikk, litteratur, mote og hverdagslige problemer til nyheter og tidsskriftet selv til en kulturell vare. Med sitt blandete innhold er det fristende å kalle dette for et tidligmoderne ukeblad eller livsstilsmagasin. Store deler av stoffet kretset rundt temaer som kjærlighet, ekteskap og forholdet mellom kjønnene, som berørte store lesergrupper på tvers av sosial og geografisk tilhørighet. *Le Mercure galant* henvendte seg eksplisitt til en sterkt voksende, kvinnelig lesergruppe i siste del av 1600-tallet.

I januar 1678 publiserte dette tidsskriftet en av sine mange såkalte sannferdige historier, eller historier fra virkeligheten (*histoires véritables*). Den hadde tittelen ”La Vertu malheureuse” (den ulykksalige dyden) og var et tragisk ”trekantdrama”; i dydens og samvittighetens navn betror en kvinne for sin høyt aktede ektemann at hun elsker en annen (mens den hjertens utkårede i skjul er vitne til betroelsen). Samtidig annonserte tidsskriftet den nært forestående utgivelsen av en novelle med samme tema. Denne novellen, med tittelen *La Princesse de Cleves* av anonym forfatter, ble så utgitt i mars 1678, hos Claude Barbin, samme forlegger som sto bak *Le Mercure galant*. I aprilnummeret av tidsskriftet dannet den publiserte fortellingen grunnlag for formuleringen av et dilemma, et galant spørsmål, som leserne ble oppfordret til å svare på. Spørsmålet var knyttet til én bestemt handling i fortellingen om prinsessen av Clèves, nemlig hennes betroelse, eller bekjennelse (*l'aveu*).

Den publiserte novellen, eller romanen som den ganske raskt også ble kalt, var forfattet av Madame de Lafayette, og har fått en viktig plass i fransk litteraturhistorie. Den var kontroversiell da den kom. I henhold til den ”utilitaristiske poetikken” som rådet, var både novellen og romanen litterære former som ble vurdert etter sine didaktiske funksjoner. Men ved at de begge framstilte fiksjon i prosaform, var de også suspekterte sjangre. I motsetning til historien, som skulle være sann, var både novellen og romanens mål å være sannsynlig, og i det lå tanken om at den tross alt kunne bære på en ”etisk sannhet”. Både novellen og romanen, som aller helst skulle hente sine skikkelser og sitt plot fra en fjern, autoritativ fortid, var altså i eksempellogikkens makt. Men som John D. Lyons’ analyse av Madame de Lafayettes *Prinsessen av Clèves* viser, foregår det en problematisering og undergraving av denne logikken i romanen.⁷

Hovedpersonene og handlingen er lagt til Henrik den annens hoff midt på 1500-tallet, og forfatteren av teksten hevder å gjengi historien slik den virkelig var. Allikevel har fortellingen flere åpenbare fiksjonstrekk, blant annet har den flere oppdiktete karakterer, slik som prinsessen selv. Denne pendlingen mellom fakta og fiksjon vakte et betydelig ubehag hos samtidens kritikere: På den ene siden var den ikke historisk korrekt nok til å kunne karakteriseres som en vellykket historisk fortelling, på den andre siden var den for nær de historiske begivenhetene den hevdet å skildre, til å kunne stille seg fullstendig fritt til dem. Lyons’ analyse viser hvordan fortellingen dermed mister evnen til å fungere som historisk eksempel: Hva den

7 Lyons, *Exemplum*, 217-236.

lærer leserne om fortiden, er høyst usikkert. Men eksempellogikken problematiseres også på handlingsplan. Hele romanen *Prinsessen av Clèves* består av et antall eksemplariske fortellinger, som hver på sin måte skal tjene didaktiske funksjoner i oppdragelsen og rettledningen av den fiktive hovedpersonen. Men eksemplene har ingen effekt på prinsessen. Hun lærer ikke av historiene som fortelles for henne. Hun evner heller ikke å omforme sine egne handlinger til en autoritativ moralsk fortelling, og blir dermed selv et mislykket eksempel. Konflikter mellom liv og lære, mellom følelser og fornuft og ikke minst mellom individuelle tilbøyeligheter, samvittighet og kollektive standarder, mellom subjekt og samfunn, kan sies å være hovedtemaer i romanen. Det er konflikter som destabiliserer eksempellogikken og dens evne til å gjenskape moralsk autoritet gjennom narrative eksempler.

Her er det imidlertid verken romanen eller Lyons' analyse av denne som står i hovedfokus. Men vi vil videreføre spørsmålet om det eksemplariske til den måten tidsskriftet *Le Mercure galant* utnytter fortellingen om prinsessen av Clèves på. Det som skjer i aprilnummeret av tidsskriftet, er nemlig ikke bare at prinsessens historie skjæres ned, men også at hennes eksemplaritet settes på prøve – i en nærmest bokstavelig forstand.

Tidsskriftredaktørens grep er å beskjære romanens fortelling til én enkelt, ”ekstraordinær” handling, som gjør det mulig for ham å formulere et allment, universelt dilemma, framstilt i form av et ”galant spørsmål”. Framstillingen av bekjennelseshandlingen løsrives altså fra romankonteksten. Den fylldige, komplekse og unike historiske konteksten som fiksjonen hadde, tas vekk, til fordel for en enkel historie med et allment dilemma som enhver leser av tidsskriftet kan identifisere seg med. Den høyverdige historiske konteksten, som kunne bidratt til å bygge opp den tekstlige autoriteten til fortellingen, er fjernet, og dessuten nevnes de tragiske konsekvensene av prinsessens betroelse overhodet ikke. Leserne får altså ikke vite at ektemannen dør, og at hun går i kloster – etter selv å ha presentert og diskutert sine egne problematiske valg med den hun elsker. Til tross for at det henvises til romanen og de delte meningene om den, forutsettes det ikke at leserne kjenner boken, eller hele historien som framstilles der. Det leserne av tidsskriftet trenger å forholde seg til, er det allmenne i prinsessens situasjon på bekjennelsestidspunktet, som de kan fylle med konkret mening og knytte til egne erfaringer. Prinsessen blir til en hvilken som helst ”dydig kvinne” som foretar en ”bekjennelse”.

Siden jeg ikke er i tvil om at de åndfulle svarene som er gitt på det galante spørsmålet har vært til stor glede for dere, så vil jeg legge fram et annet som Prinsessen av Clèves kanskje allerede har satt i bevegelse. Denne boken skaper fremdeles diskusjoner, og med rette. Madame de Clèves avslører for sin ekte-mann den lidenskapen hun nærer for Monsieur Hertugen av Nemours. Handlingen er spesiell og meningene om den er delte. Noen hevder at hun alldeles ikke burde foreta en så farlige betroelse, og de andre beundrer den dyden som fikk henne til å gå så langt. Men vi har ikke fått vite noe om årsakene som den ene og den andre fløyen bygger sin holdning på. Å kjenne disse kan bare være av det gode.

Spørsmål:

Jeg spør om en dydig kvinne, som har den høyeste aktelse for sin fullkomment hederlige ektemann og som ikke lar seg overvinne av den svært sterke lidenskapen hun nærer overfor en annen mann og som hun forsøker å undertrykke med alle midler, jeg spør altså om denne kvinnen, som ønsker å flytte til et sted hvor hun ikke vil være utsatt for synet av denne andre mannen som hun vet elsker henne uten at han vet at hun elsker ham, men som ikke kan få sin ektemann til å samtykke i denne flyttingen uten å avsløre hva hun føler for elskeren som hun vil flykte fra, om ikke det er bedre at hun gjør ektemannen kjent med sin lidenskap enn at hun fortier den og dermed utsetter seg for fare ved enhver uunngåelig anledning hun får til å se den andre mannen, som hun ikke har noen annen mulighet til å komme vekk fra enn ved den nevnte betroelsen.

Det at den sentrale personen og handlingen transporteres fra en enestående historisk kontekst til det allmenne og hverdagslige, korresponderer med noen typiske trekk ved utviklingen av eksempelbruken på 1600-tallet. I denne perioden formes didaktiske eksempler i stadig større grad av et samtidig og hverdagslig materiale, framfor å aktivisere autoritet gjennom det transhistoriske repertoaret i exemplumtradisjonen. I tidsskriftet er det på mange måter det hverdagslige som holder det unike og det allmenne i eksemplet sammen: Prinsessens handling framstilles som et enestående eksempel, samtidig som den gjøres til noe allment, ved at den knyttes til en hvilken som helst ”dydig kvinne”.

Men den nedskårete fortellingen i tidsskriftet mangler en konklusjon som kunne gitt handlingen umiddelbar moralsk autoritet som eksemplarisk. Det betyr ikke at den ikke *kan* hektes på en regel, et allment prinsipp, som enten setter handlingen fram som forbilledlig eller som forkastelig, men i dette tilfellet er flere prinsipper mulige. Kvinnens atferd er med overlegg fremstilt som grunnleggende tvetydig, omstridt og åpen. Tvetydigheten som allerede finnes i romanen, settes på spissen i tidsskriftet; den ekstraordinære handlingen er blitt til en *case*, et kasus som trenger et oppklarende prinsipp. Løsningen legges i lesernes hender. Leserne oppfordres til å argumentere for hvilket prinsipp eller hvilken norm som kan brukes til å avsi dom i saken; det er opp til publikum å etablere eksemplariteten i handlingen.

Det kan hevdes at et eksempel er ganske likt en *case*, bortsett fra at eksemplet per definisjon er rettet mot å bevise eller motbevise noe generelt. En *case*, som var en vanlig betegnelse både innenfor jussen og religiøs morallære (kasuistikken) på 1600-tallet, kan defineres som en narrativ enhet der det ikke er klart hvilken regel eller hvilket generelle prinsipp som ligger til grunn (eller som skal anvendes) for det partikulære tilfellet. Kasuset skal forstås og oppklares ved at man gjennom sammenligning og analogi plasserer det i rett klasse av tilfeller, og derigjennom finner fram til hvilket allment prinsipp som skal gjelde.⁸ Nå kan en narrativ enhet pragmatisk sett

8 Albert R. Johnson og Steven Toulmin, *The Abuse of Casuistry: A History of Moral Reasoning* (Berkeley: University of California Press, 1988).

tjene både som eksempel og som kasus; når en *case* er oppklart og fullt ut systematisert, kan den benyttes som eksempel. Hvis det er mulig å gi et absolutt og endegyldig svar, opphører kasuset. Som André Jolles har understreket, er kasus en form som handler om balansering mellom ulike normregistre, om å stå i et dilemma.⁹

I vårt tilfelle består dilemmaet, slik redaktøren av *Le Mercure galant* presenterte det for leserne, i om kvinnens bekjennelse var riktig. Publikum tok utfordringen, og det ”galante spørsmålet” om den dydige kvinnens ”bekjennelse” var tema for en rekke leserbrev i de påfølgende numrene av spesialutgaven av tidsskriftet, den såkalte *Extraordinaire*, som i sin helhet var viet lesernes bidrag.¹⁰ Innleggene viser at de færreste ville gi handlingen eksemplarisk status. De fleste fordømte ”den dydige kvinnens” handling. En slik fortrolighet innenfor ekteskapet er ”for farlig”, skriver en leser, for kvinnen står i et evig avhengighetsforhold til den hun betror seg til.¹¹ En annen leser rapporterte om de ”farene” ved selve problemstillingen som ble utløst i et selskap der begge kjønn deltok i diskusjonen; ”Man greide ikke engang å bli enige om spørsmålet som ble stilt, enten fordi man syntes at det var for delikat, eller fordi verken mennene eller kvinnene var interessert i å dele slike fortroligheter. Det ville hatt for alvorlige konsekvenser for begge kjønn”.¹² Blant mindretallet som ga et balansert forsvar for ”bekjennelsen”, er det en leser som henviser direkte til den religiøse kasuistikken og hevder overfor redaktøren at ”det ikke bare [er] min egen holdning som jeg avdekker her, det er også holdningen til alle kirkens menn.”¹³ En annen ga også moderat støtte til bekjennelsen av rent litterære grunner, men understreket at ingen på hennes kanter ville turt å imitere en slik handling, som gjorde den fiktive romanpersonen mer ”ekstraordinær” enn eksemplarisk. Handlingen ga for stor plass til følelsene og lidenskapene; oppriktighet har ingen naturlig plass innenfor det alminnelige ekteskapet. Det er kun ut fra de særegne omstendighetene som gis i romanen, at handlingen rettfærdiggjøres.¹⁴ Flere lesere framhevet hvordan bekjennelsen, slik den er gjengitt i sin enkelhet og allmennhet i tidsskriftet, brøt med det som var de rådende standarder for hva som sømmer seg, de henviste til det franske uttrykket ”la bienséance”, som også opptrer hyppig i romanen om prinsessen av Clèves.

9 André Jolles, *Formes simples* (Paris: Seuil, 1972).

10 *Extraordinaire du Mercure Galant*, okt. 1678, 317 (Paris, Claude Barbin). Tekstutdrag er oversatt til norsk av Ellen Krefling.

11 *Extraordinaire du Mercure Galant*, juli 1678, 320.

12 ”On ne pût pas même bien s’accorder sur la Question proposée, soit parce qu’on la trouva trop délicate, soit parce que ny les Hommes ny les Femmes n’ont interest que ces confidences s’établissent. Elles sont d’une trop dangereuse consequence pour tous les deux.” *Extraordinaire du Mercure Galant*, juli 1678, 404. For en fullstendig presentasjon av de ulike diskusjonene omkring *La Princesse de Clèves*, se Maurice Laugaa, *Lectures de Madame de La Fayette*, fra 1971, som også viser hvordan romanen sto i sentrum for helt sentrale estetiske diskusjoner i samtiden.

13 ”Ce n’est pas mon sentiment seul que je découvre icy, c’est celui de tous les Peres et des Casuistes qui traittent doctement cette matiere, dont vous ne prétendez faire qu’une Question galante. J’ay mille Passages sur ce sujet : mais ce n’est pas icy le lieu de les citer.” *Extraordinaire du Mercure Galant*, juli 1678, 233-234.

14 *Extraordinaire du Mercure Galant*, juli 1678, 40-41.

Eksempelforskeren Larry Scanlon har påpekt at eksemplets makt i exemplum-sjangeren besto i evnen til å utøve og foreskrive kulturell autoritet. I motsetning til abstrakte læresetninger og doktriner er eksempler i kraft av sin narrative form konkrete og levende og dermed langt mer egnet til å engasjere og overbevise publikum gjennom identifikasjon.¹⁵ Kraften i eksemplets narrative form ble også utnyttet til fulle i *Le Mercure galant*: Det er ingen tvil om at iscenesettelsen av den dydige kvinnens kvaler appellerte til tidsskriftets kvinnelige lesere. Men ikke som et tradisjonelt eksempel. Historien om prinsessen av Clèves, slik den ble framstilt i tidsskriftet, impliserte ingen allmenn regel. ”Den dydige kvinnens” handlinger ga ingen pekepinn om hvordan en burde handle. Snarere enn å fungere som illustrasjon eller bevis, ble historien om prinsessen til et eksemplarisk dilemma.

Leserbrevsidene i bladene ble en arena hvor synspunkter kunne luftes og autoriseres. Her foregikk det en gjensidig autorisering i forholdet mellom leserne/innskriverne og mediet. Synspunktene til leserne ble autorisert når de ble funnet verdige til å trykkes og leses. Tidsskriftet ble autorisert når det klarte å kanalisere engasjementet til leserne i spørsmål om dyd og moral, sed og skikk – ikke minst på kjærlighetens og ekteskapets område. Formatet brøt med en hovedlinje i tradisjonen for eksempelbruk når redaktøren spisset til dilemmaet og holdt konklusjonen åpen mens leserne ble invitert til å begrunne sine posisjoner. I det feltet som ble åpnet, kunne man for eksempel spørre om en ung kvinnes følelser har betydning for hva som skal regnes som en god og moralsk handling.

På sikt kan det synes som om tidsskriftmediet ikke fikk beholde den åpne tilnærmingen til autoritative normer på det moralske og hverdagslige feltet. På 1700-tallet ble mange tidsskrifter nærmest rene sosialiseringemedier for det voksende borgerskapets dyder. Når *spectator*-tidsskriftene tidlig på 1700-tallet henvendte seg til kvinner med sine observasjoner og hverdagslige historier, var det fordi de tar mål av seg ”to advance the value of their innocence as virgins, improve their understanding as wives, and regulate their tenderness as parents”, som Steele skriver i *The Tatler* fra 1710. Den utforskende leken knyttet til moralske spørsmål var i stor grad borte. Et tidsskrift som *Le Mercure galant* åpnet i en periode for bevegelse og diskusjon omkring sosial og moralsk autoritet. Hvilke regler som gjelder, og hva som er reglens opphav, ble ikke tatt for gitt, men var gjenstand for prøving og utforskning. I denne situasjonen ble forholdet mellom lukkethet og åpenhet, mellom autoritet og paradoks i eksempeljasjonaliteten vendt på hodet. I stedet for at sosial, religiøs og litterær autoritet ble brukt til å bane vei gjennom det paradoksale, ble det paradoksale benyttet til å analysere og reforhandle autoriteten.

15 “For the exemplum’s enactment of authority in fact assumes a process of identification on the part of its audience. That is to say, the exemplum expects the members of its audience to be convinced by its sententia precisely because it expects them to put themselves in the position of its protagonists, to emulate the protagonist’s moral success, or avoid his or her moral failure. It persuades by conveying a sense of communal identity with its moral lesson.” Scanlon, *Narrative Authority and Power*, s. 35.

En maursluker i Madrid

I motsetning til de to foregående består vårt tredje tilfelle ikke av tekster som tematiserer valg av *rett handling*, men av en gjenstand som forteller om kunnskapens *rette orden*. Denne orden henter sin autoritet fra tre ulike, men tett sammenvevde kilder. Den utstoppede maurslukeren som ble stilt ut i Madrids naturhistoriske museum vinteren 1777, fortalte delvis om Guds skaperverk og plan. Samtidig var museet der den stod, del av den representative offentlighet som bevitnet den spanske kongens og det spanske imperiets makt. Dyret fra Den nye verden fortalte om imperiets uhyre utstrekning såvel som om dets tilgang til skaperverkets mest eksotiske dyrearter. Endelig ble dyret også autorisert gjennom sin forbindelse til tidens nye naturvitenskapelige taksonomi. Til en viss grad supplerte og forsterket disse autoriseringene hverandre, men de var også i konflikt med hverandre. Etter hvert som logikken fra den moderne naturvitenskapen fikk gjennomslag og ble dominerende, ble de konfliktfylte aspektene tydeligere og stadig vanskeligere å håndtere innenfor museets rammer.

Noen ”ren” gjenstand uten tekst er det ikke snakk om. Når dyr og objekter innlemmes i kunnskapens orden, skjer det gjennom performative språkhandlinger. Om maurslukeren fortelles det i et brev datert 31. januar 1777:

I dag morges fant man død [...] den maurslukende bjørnen som ble sendt til kongen i juli i fjor, fra Buenos Ayres-provinsen, og som kongen lot Don Antonio Rafael Mengs avbilde. Jeg har ordnet det slik at den umiddelbart sendes til det naturhistoriske kabinettet.¹⁶

I det naturhistoriske museet i Madrid, *el Real Gabinete de Historia Natural*, ble dyret preparert og stilt ut i en av museets pattedyrsaler, plassert i relasjon til andre gjenstander. Den døde maurslukeren ble dermed forvandlet til kunnskapsobjekt, et naturhistorisk eksemplar. Til denne kunnskapspraksis hørte også produksjonen av tekster og trykk, og i 1780-årene utgav museets utstopper, Juan Bautista Bru y Ramon, et plansjeverk, der også maurslukeren har sitt oppslag. Mer uvanlig er det at det utstoppede dyret ble ledsaget av portrettet malt av hoffmaleren Mengs. Her er maurslukeren fremstilt i profil, med tungen ustrakt og halen slått ut. Den er plassert i et landskap med et fjell i bakgrunnen. Til høyre sees den nederste delen av et obeliskformet monument med en inskripsjon som forteller om dyret. Foran monumentet ligger den samme maurslukeren sammenkrøllet og dekket av sin egen store hale.

Også i plansjeverket er det særlig maurslukerens tunge og hale som fremheves. Plansjeverket har et tidstypisk preg, kjennetegnet av anatomisk sammenlignende tilnærming, og en morfologisk nøyaktig beskrivelse av dyrets form og ytre oppbygging. Teksten om maurslukeren innledes på denne måten:

16 *Archivo General del Palacio Real* (AGP), Fondo Buen Retiro, Años 1762-1788, Caja 11756/22, gjengitt i Ana Victoria Mazo Perez, ”El oso hormiguero de su majestad,” *Asclepio: Revista de Historia de la Medicina y de la Ciencia* LVIII / 1 (2006), 285. Tekstutdrag er oversatt til norsk av Lise Camilla Ruud.



... hodet til dette dyret er svært lite i forhold til størrelsen på kroppen, men snuten er særdeles lang. Den mangler tenner. Den har kort hals, små øyne, små, nesten runde ører, og tungen er sylindrerformet og lang, tilpasset snuten. Dens kropp er dekket av hvit, gråbrun og svart bust, kortere på fremste del av kroppen enn på bakre del.¹⁷

Også halen og tungen, som den lar slepe langs bakken for å fange maur, blir fremhevet. Et annet element som typisk inkluderes i beskrivelser av artene i dette plansjeverket, er opphavssted. Om *osa palmera* el. *oso hormiguero* (*myrmecophaga tridactyla*, eller *m. jubata* (Linne 1758) står det at maurslukere kom fra ”Sør-Amerika og Brasil”. Også dyrets nytteverdi og lokale bruksmåter beskrives: ”kjøttet lukter svært ille, like fullt spiser de ville den med appetitt.” I tillegg gir plansjene på museet opplysninger om det konkrete individet: Dette kom i sin tid fra Sør-Amerika, og det hadde levd en viss tid i det kongelige menasjeri i Retiroparken. Både i bilde og tekst veksler informasjonen i plansjeverket mellom det unike og det typiske. Dyret blir omtalt i entall og presens, men når det beskrives, er det klart at det fremstår som en representant for arten.

Som et eksemplar stilt ut i pattedyrsalen peker maurslukeren mot en forståelse av natur som inndelt i tre riker, i familier og arter. Naturen kan taksonomisk ordnes inn i et klassifikasjonssystem, og det mulige meningsoverskudd som museumsgjenstandene bar med seg, ble kontrollert. Den naturhistoriske klassifikasjonen fungerte ikke bare vitenskapelig, den hadde også viktige politiske funksjoner. Naturgjenstandene fremstod som en enhetlig samling av det spanske imperiets natur – og dets makt. Innenfor én og samme bygning ble imperiets natur systematisk ordnet og stilt til skue i hele sin imponerende velde. Utstillingen fortalte om den spanske kongens makt, men på to ulike og dels motsetningsfylte måter: På den ene side var maur-

17 J.B. Bru de Ramón, *Colección de láminas que representan los animales y monstruos del Real Gabinete de Historia Natural de Madrid con una descripción individual de cada uno.* (Madrid: Imprenta de Andrés de Sotos, 1784-1786), Tomo 1, Lámina num. LIII. Tekst-utdrag er oversatt til norsk av Lise Camilla Ruud.

slukeren er merkelig dyr fra en fremmed verden, av den sorten som fyrster tradisjonelt har hatt i sine samlinger og forært hverandre for å demonstrere makt og innflytelse. Dyret er unikt og sjeldent. På den annen side var maurslukeren et eksemplar av en art, en del av de nye systemene som den moderne naturvitenskapen hadde etablert. Her var dyrets oppgave å være representativt, å vise naturens regelmessighet og lovmessighet snarere enn det merkverdige og iøynefallende. Det politiske budskapet handlet om at den spanske kongen, takket være sine store besittelser, hadde unike muligheter til å fremme denne nye formen for kunnskapsproduksjon. Dermed oppstår et spenningsforhold: Maurslukeren i Madrid, det vil si eksemplaret, er en representant for sin art, men den presenteres samtidig som et individ med en historie.

Maurslukeren var blitt sendt fra en høytstående embetsmann i Buenos Aires til kong Carlos 3. i juli 1776. Kongen fikk seg forevist dyret på slottet, og bestemte at det skulle sendes til Retiroparkens menasjeri, som var åpent for publikum.¹⁸ Det spesielle dyret vakte stor oppsikt og fascinasjon i Madrid – både hos kongen selv og blant publikum. Etter et halvt år, i januar 1777, døde det. Med vinteren forsvant maurene den livnærte seg av, og man antar at dyret sultet i hjel.

Maleriet av maurslukeren var blitt laget samme måned som dyret ankom Madrid. Kongen hadde gitt ordre om dette til hoffmalerne, og sannsynligvis var det en av elevene til Mengs som utførte arbeidet. Bildene fra Mengs-skolen var nøyaktige og naturtro, men samtidig fremhevet de det singulære og eksepsjonelle, eller det spesielt vakre, ved motivet. Maleriet legger vekt på det singulariserende: Det er denne konkrete maurslukeren som avbildes. Det allegorisk-emblematiske, som lenge preget spansk kunst, kommer frem gjennom det obeliskformete monumentet bak dyret med en inskripsjon som beskriver det. Inskripsjonen forteller ikke om arten i naturlig tilstand, men skildrer det konkrete individet i det kongelige menasjeri og dets historie:

Dette dyret kalles *oso hormiguero* (maurslukerbjørn) fordi den i vill tilstand ernærer seg av maur. Den er portrettert i naturlig (levende) tilstand ut fra den som befinner seg i *la Casa de Fieras* (Rovdyr-huset) i Retiro i juli 1776. Den kom fra Buenos Ayres hvor det finnes mange av arten. Den er tretti måneder gammel, og lever normalt i seks til syv år.¹⁹

Monumentet knytter maurslukeren ikke bare til naturhistorien og dens systematiske kunnskapspraksis, men også til historien. Inskripsjonen gjør dyret eksemplarsk på en annen måte enn som eksemplar: Den forteller om et unikt dyr. Samtidig ser vi at det konkrete dyrets biografi knyttes sammen med noen nødtørftige opplysninger om artens karakteristika. Den narrative og den systematiske kunnskapen virker sammen.

18 Archivo General del Palacio Real (AGP) Fondo Buen Retiro, Años 1762-17888. Caja 11756/22, gjengitt i Mazo Perez, "El oso hormiguero de su majestad," 282f. Jfr. Carlos Gómez-Centurion Jiménez, "Exóticos y Feroces: La Menagerie Real del Buen Retiro durante el siglo XVIII," *Goya: Revista de Arte* 326 (2009), 18.

19 Mazo Perez, "El oso hormiguero de su majestad," 283.

Det paradoksale er at disse to aspektene i en viss forstand utelukker hverandre – for hvordan kan et individ være uten historie og samtidig ha en biografi? – samtidig som de er tett forbundet. Det er fordi den hadde en historie som individ, at maurslukeren ble et eksemplar i den naturhistoriske samlingen. Det ville diskvalifisert dyret som naturhistorisk eksemplar dersom det narrative og singulariserende dominerte for sterkt. I 1700-tallets naturhistoriske kunnskapsproduksjon er det en generell tendens til at det fortellende stoffet om dyrene, ikke minst av anekdotisk og allegorisk art, i økende grad ble fjernet. Naturhistoriske fremstillinger fortalte ikke lenger hva dyrene symboliserte, hva de kunne brukes til, eller hvilke egenskaper de hadde.²⁰ Tilbake ble den systematiske og taksonomiske kunnskapen, der det enkelte dyreindivid var artseksempel, ikke biografisk individ. Likevel er det utvilsomt slik at tilknytningen til kongens park, opphavet i Amerika og hoffmalerens portrett gjorde maurslukeren til et mer interessant eksemplar enn et tilfeldig valgt annet dyr i det taksonomiske systemet

Som et eksempel på et naturhistorisk eksemplar er ”maurslukeren fra Buenos Ayres” interessant fordi den tydeliggjør noen aspekter som gjelder alle museumseksemplarer, men som usynliggjøres i presentasjonen av dem. Det gjelder forholdet mellom individ og art, det vil si spørsmålet om hvordan det enkelte kan være et eksempel på det allmenne, såvel som fortellingen som ledsager objektet inn i samlingen. John D. Lyons fremhever ”kunstferdighet” (artificiality) som et av eksemplets kjennetegn og sier at ”examples, in short, do not happen, they are made.”²¹ I maurslukerens tilfelle kan vi følge eksempelproduksjonen gjennom flere ledd. Her blir det tydelig at det ikke bare er snakk om én fortelling, eller én enkelt ”enactment of cultural authority”. Fremstillingen av maurslukeren har flere akter: 1) forsendelsen av det levende dyret til kongen og dets ankomst til det kongelige menasjeriet; 2) portretteringen av det; 3) videresendingen av det døde dyret til det naturhistoriske kabinettet for utstopping og endelig 4) utstillingen av det i patte-dyrsalen, og dermed den videre spredningen av naturhistorisk kunnskapsproduksjon, som plansjeverket er et uttrykk for. De mange leddene har ulike aktører – inn-samler, maler, dyrepasser, utstopper og andre ansatte i statsadministrasjonen. Bare i de to første leddene er ”kongen selv” den direkte autoritetsinstansen, men de to neste kan heller ikke tenkes uten kongen og den sammenhengen som finnes mellom imperiet, forståelsen av en verdensorden og kunnskapsproduksjonen.

Situasjon, hegemoni og retorikk

Gjennom analysen av tre ulike tilfeller av eksempelbruk har vi forsøkt å undersøke hvordan autoritet utfoldes og settes på spill på tre ulike måter. Sverres tale argumenterer for hegemoni, for den rettmessige kongemakten til grunnleggeren av en dynastisk linje. I *Le Mercure galant* ble fortellingen om prinsessen av Clèves benyttet

20 Brita Brenna, ”Halvannen tekopp av kokosnøttskall: Vitenskapelige og sosiale gjenstander i 1700-tallets samlingskultur,” *Agora: Journal for metafysisk spekulasjon*, nr. 3 (2006), 46.

21 Lyons, *Exemplum*, 33.

til å sette herskende moraloppfatninger under debatt og åpne mulighetene for å forme nye. Maurslukeren i Madrid skulle både manifestere imperiets velde og støtte et naturhistorisk kunnskapssystem. Her aktualiseres to motstridende autoritetskilder samtidig, noe som viste seg problematisk. Som del av kongemaktens representative offentlighet fremstilles maurslukeren narrativt og biografisk. I det naturhistoriske systemet måtte derimot alle narrative elementer fjernes, slik at dyret kunne fremstå som rensset, vitenskapelig eksemplar.

I Sverres tale er forbindelsen mellom eksempelkilde (beretningen om Davids liv) og eksempel mål (Sverres liv) implisitt. Det blir lagt til rette for en parallellitet, men det er leseren som må trekke den. Men konsekvensene av parallelliteten, hva eksempelet sier om Guds vilje på jorden her og nå, og hvordan den best kan innfris, formuleres i rene ord. Guds autoritet er det altså ingen tvil om. I *Le Mercure galant* er det potensielle eksempel målet leserens eget liv. Fremstillingen bygger sterkt på leserens identifikasjon med prinsessens dilemma og åpner spørsmålet om det er mulig å trekke entydig lærdom av fortellingen. Her er holdningen åpen, mangetydigheten stor, og det kan stilles spørsmål om hvor autoriteten egentlig ligger. Samtidig er det i dette tilfellet at forbindelsen mellom eksempelkilde og eksempel mål er aller tydeligst. Her blir leserne trukket aktivt inn i fortellingen, det er gjennom deres stillingstagen at den – eventuelt – kan bli eksemplarisk. I forbindelse med maurslukeren i Madrid lar det seg ikke uten videre gjøre å skille mellom eksempelkilde og eksempel mål. Formidlingen av eksemplaritet ligger i at den fabelaktige gjenstanden må ses som bærer av sin egen fremstillingshistorie. Budskapene, de generelle reglene som den konkrete gjenstanden skal ses i lys av, er overdeterminerte i den totale manifestasjonen av imperiets ideologi.

I alle tre tilfeller er autoriteten som aktualiseres, sammensatt og mangfoldig. I Sverres tale forbindes blant annet en dynastisk autoritet med en bibelsk autoritet og seierherrens autoritet. Hos prinsessen av Clèves får vi øye på en konflikt mellom sømmelighetens og følelsenes autoritet, og i Madrid møter vi både imperiets og den moderne naturvitenskapens autoritet. Hvordan kan eksempelbruken forbinde denne heterogene autoriseringen? Ett svar ligger i det narrative, i fortellingenes grunnleggende flertydighet, der den endelige uttydningen overlates til leseren. Et annet svar ligger i kontekstenes kompleksitet, som gir talerens sosiale autoritet spillerom til å legge føringer for tolkningen, men som også åpner for forhandlinger om autoritet.

Den retoriske situasjonen, den *kairos* som lar eksempel rasjonaliteten foldes ut, er i alle tre tilfeller noe ekstraordinært, en mirakuløs seier, en uhørt betroelse, et fantastisk dyr, som forlanger en forklaring, og som kan settes i et system. Ved det første og siste tilfellet gjør eksempelbruken den overordnede autoriteten (kongemakten) til både årsak og virkning til det ekstraordinære. Det andre tilfellet er annerledes. Her distribueres autoritet i medieringen av diskusjonen omkring prinsessens handlinger, men det finnes ikke noen overordnet autoritet innskrevet i fortellingen som formidles. Mangfoldet i dette viser mer enn at tilfellene vi har studert, er ulike og heterogene. Det viser også at eksempelbruk ikke utelukkende dreier seg om enkel bruk av kulturell autoritet, men at autoriteten settes *på* spill like mye som *i* spill:

Også i det tilfellet der eksempelrasjonaliteten har den aller tydeligste strukturen og dessuten hviler på den tyngste og mest udiskutable autoriteten – Sverres bruk av en bibelsk parallell føyer seg pent inn i middelalderens exemplum-tradisjon – er det mye som kunne ha gått galt. Situasjonen var spent, det var slett ikke sikkert at Sverre ville lykkes med sitt retoriske – og politiske – grep. Enten talen virkelig ble holdt eller ikke, er den en fortelling om en tilkjempet seier i en usikker og spent situasjon snarere enn en blott og bar utfoldelse av allerede eksisterende, udiskutabel autoritet. Sverre viser til autoritet som ble regnet som udiskutabel, men hans egen autoritet produseres der og da. Kulturell autoritet produseres gjennom eksempelbruk. Kanskje er disse prosessene tydeligst i det tilfellet der den forutgående autoriteten er mest utydelig, fortellingen fra *le Mercure galant*. Den kulturelle autoriteten som foldes ut her, er uklar og vag. Men gjennom lesernes engasjement i fortellingen i det galante spørsmål de får seg forelagt, vil eksempelrasjonaliteten likevel kunne produsere *ny* kulturell autoritet.

Litteratur:

- Andersen, Øivind. *I retorikkens hage*. Oslo: Universitetsforlaget, 1995.
- Bagge, Sverre. *From gang leader to the lord's anointed: kingship in Sverris saga and Hákonar saga Hákonarsonar*. The Viking Collection; vol. 8. Odense: Odense University Press, 1996.
- Bellanger, Claude, red. *Histoire générale de la presse française*: vol 1. Paris: PUF, 1969.
- Brenna, Brita. "Halvannen tekopp av kokosnøttskall: Vitenskapelige og sosiale gjenstander i 1700-tallets samlingskultur." *Agora: Journal for metafysisk spekulasjon* (nr. 3 2006): 32–52.
- Bru de Ramón, J.B. *Colección de láminas que representan los animales y monstruos del Real Gabinete de Historia Natural de Madrid con una descripción individual de cada uno*. Madrid: Imprenta de Andrés de Sotos, 1784-1786.
- DeJean, Joan. *Ancients against Moderns: Culture Wars and the Making of a Fin de Siècle*. Chicago: UCP, 1997.
- Denis, Delphine. *Le parnasse galant: Institution d'une catégorie littéraire au XVIIe siècle*. Paris: Champion, 2001.
- Gómez-Centurion Jiménez, Carlos. "Exóticos y Feroces: La Menagerie Real del Buen Retiro durante el siglo XVIII." *Goya: Revista de Arte* 326 (2009), 3-25.
- Grafton, Anthony. "The Identities of history in Early Modern Europe." I *Historia: Empiricism and Erudition in Early Modern Europe*, red. G.Pomata og N. Siraisi, 41-74. Cambridge Mass: MIT Press, 2005.
- Hatin, Eugène. *Histoire politique et littéraire de la presse en France*. Paris, 1859.
- Helle, Knut. *Under kirke og kongemakt: 1130-1350: Aschehougs Norgeshistorie III*. Oslo: Aschehoug, 1995.
- Høisæter, Sissel. "Holberg og eksempelet." I *Holberg og essayet, Nordica Bergensia* 34, red. G. Akselberg, E. Tjønneland og F. Thorsen, 134-146. Laksevåg: Alvheim & Eide, 2006
- Jolles, André. *Les formes simples*. Paris: Seuil, 1972.
- Krag, Claus. *Sverre: Norges største middelalderkonge*. Oslo: Aschehoug 2005.
- Krefting, Ellen. "Blikk for virkelighet. Eksempler og kasus som kommunikative former i Le Mercure galant (1672)" i *Tidsskrift for kulturforskning*, nr. 2 2010 (Oslo, Novus forlag)
- Laugaa, Maurice. *Lectures de Madame de Lafayette*. Paris: Armand Colin, 1971.
- Lyons, John D. *Exemplum: The Rhetoric of Example in Early Modern France and Italy*. Princeton: PUP, 1989.
- Mazo Perez, Ana Victoria. "El oso hormiguero de su majestad." *Asclepio: Revista de Historia de la Medicina y de la Ciencia* LVIII / 1 (2006), 281-294.
- Le Mercure galant og L'Extraordinaire du Mercure galant*. Paris: Claude Barbin, 1678.
- Nicolaysen, Bjørn Kvalsvik. "Døme, dømesoger og føredøme: Usystematiske merknader kring system i studie av døme." *Retorisk årbok* (1999): 102-254.
- Rigolot, François. "The Renaissance Crisis of Exemplarity." *Journal of the History of Ideas* 59/4 (1998), 557-563.
- Scanlon, Larry. *Narrative, Authority and Power. The Medieval Exemplum and the Chaucerian Tradition*. Cambridge: CUP, 1994.
- Sgard, Jean, red. *Dictionnaire des Journaux 1600-1789*. Oxford: SVEC, 1991.
- Þorleifur Hauksson, red. *Sverris saga. Íslensk fornrit XXX*. Reykjavík, 2007.
- Toulmin, Stephen og Albert D. Jonsen. *The Abuse of Casuistry: A History of Moral reasoning*. Berkeley: University of California Press, 1988.
- Viala, Alain. *La France galante*. Paris: PUF, 2008.
- Viala, Alain. "Les signes galants. A historical reevaluation of Galanterie." *Yale French Studies* (nr. 92 1997).
- Vincent, Monique. *Le Mercure galant. Présentation de la première revue féminine d'information et de culture 1672-1710*. Paris: Champion, 2005.

Appendix

Dette er talen kong Sverre skal ha holdt til bergenserne etter slaget ved Fimreite. Teksten er publisert i Þorleifur Hauksson, red. *Sverris saga. Íslenzk fornrit XXX* (Reykjavík, 2007), 152-154. Den er oversatt til moderne norsk av Jon Viðar Sigurðsson. Forfatteren av sagaen bruker talen til å karakterisere en historisk begivenhet og til å karakterisere Sverre som historisk aktør. Det er i overensstemmelse med klassisk historieskriving å legge inn slike taler i handlingen for å karakterisere hovedpersonene. Hvorvidt forfatteren også hade ambisjoner om å gjenskape Sverres verbale stil og eventuelt å gjenta en tale som Sverre faktisk holdt, vet vi naturligvis ikke. Uansett er dette en klassiker i norsk politisk retorikk.

Deretter sto kongen selv opp, han så seg lenge om, og det tok litt tid før han tok ordet; så begynte han talen slik: "Vi vil gripe til de samme ord som salmeskalden: Miserere mei deus, quoniam conculcavit me homo. Tota die expugnans tribulavit me. Og dette betyr, Gud miskunn deg over meg, for mannen trår meg under føtter og har kjempet hele dagen mot meg og pint meg. Denne spådom som ble spådd for lenge siden har gått i oppfyllelse i våre dager da Magnus, min frende, kjempet mot spådommen og ville ta mitt liv. Men Gud løste meg nå som før og ga meg hans rike.

Ingenting har til alle tider vært Gud så imot som hovmodige menn, dem har han også refset hardest. Først drev han fra seg engelen som ville måle seg med ham, og engelen fikk unngjelde og ble til den verste djevel. Da vår første frende, Adam, gjorde mot Guds vilje, ble han drevet hit i denne verden og trelldom. Og da det vokste fram riker og Faraos kuet Guds lov og folk, da kom det 12 underlige plager over landet, slike som aldri har vært sett i verden hverken før eller senere. Slik gikk det også da kong Saul reiste seg mot Gud, han måtte siden flakke rundt med uren ånd. Og slik har det alltid gått i verden, om vi tenker etter.

Det kan hende at dere synes at jeg ikke trenger å gå så langt etter eksempler på det jeg snakker om. Det har også hendt her i landet at menn har opphøyd seg til konger selv om de ikke var av kongeætt, slik som Erling jarl, sønn til Kyrpinge-Orm. Han lot seg gi jarlsnavn, og sin sønn kongenavn. Så drepte de for fote alle som var av kongeætt, ingen måtte si at han var av slik ætt, for da ble han drept. Til rådgivere hadde de med seg alle de beste menn i landet, og de tok riket fra de ættbårne kongene, helt til Gud sendte en liten og lav mann fra utskjærene for å styrte dem i deres overmot. Og den mannen er jeg. Det var ikke mitt eget påfunn, men Gud ville vise hvor lett det var for ham å styrte deres overmot. Så viste det seg å være så sant som det er sagt at sårt biter sulten lus.

Erling jarl og kong Magnus var ikke, slik folk sier, uskyldige, og vi har ikke gjort dem urett; vi har ikke så kort hukommelse at vi har glemt hva som var gjort mot oss. Først drepte Bergensmennene kong Sigurd, min far som var ættbåren til landet, siden reiste de flokk med Erling jarl mot min bror

Håkon. Deretter tok Erling mine to brødre og klynget den ene opp som en kråkunge, den andre ble halshugget. Og det som jeg har nevnt, kan jeg sent glemme, og slik som vår nød og trengsel har vært, så vi har mange ganger heller villet gå fra det hele, om det ikke hadde vært for vårt folks skyld, som ble styrt av menn som ikke hadde ætt til det.

Nå er det frelst, men til gjengjeld kommer dere med en uhørt fiendskap. Noen sier: 'Seiersæl er Sverre, klok er Sverre.' Da blir det svart: 'Er det noe rart? Han har gjort mye for å bli det, gitt seg selv til djevelen.' Noen sier at jeg er djevelen selv som er kommet fra helvete, og at han nå er sluppet løs, og at jeg er ham. Tenk på dere selv, hvem er dere da. Dersom dere sier at Gud har sluppet djevelen løs og at jeg er ham, hva annet er dere enn djevelens trelle, om dere tjener ham, og mye ynkeligere enn alle andre siden dere må tjene ham nå, og dertil brenne med ham i den andre verden. Er det ikke tåpelig å si slike ting, og det til og med til sin konge, at jeg skal ha gitt meg til djevelen? Sverre var en tosk om han ville gjøre slike ting og tape sin sjel og mulighet for salighet, bare for å få dette usle riket som ikke er i ro noen gang, og som ikke var stort verdt selv om en fikk ha det i fred.

Det ser ut for meg som her blandes alt i hop, kalver og ulver. Det kan være at dere synes jeg har store huller i sollet mitt. Mange bøyer seg nå for den hånd han helst så avhugget. Den kaller meg nå frende som før kalte meg sin fiende. Og jeg tror at dersom vi kunne se tankene til hver mann som her står, og det sto et horn ut av pannen for hver ond tanke om meg – ville det være mange som ville stå fram med mange horn. Barnet som går ute med en stein i hånden, slenger den i bakken og sier: 'Her skulle Sverres hode ligget under.' Slikt lærer dere barna deres. Det samme sier også den stakkars tjenestekvinne når hun går ut av huset med banketre i hånden, hun slår det mot hella: 'Her skulle Sverres hode vært under', sier hun. Men ikke desto mindre kan det være at Sverre dør sottedøden. Dere kong Magnus' menn som har møtt opp på dette møtet, skal nå vite at dere må være ute av byen før tredje solnedgang. Må alle våre Guds venner få lønn for å ha kommet hit til dette tinget."